

mozgósít (single issue movement) és tájékoztat, hanem egy szerinte kívánatos társadalom képét is felvillantja: „*Azt képzeltük, hogy a fél évig csettő-bottló kormányt jobb teljesítményre, a nemzet egésze képviselőiténél profetikus szerepével birkózó többségi pártot szélesebb konszenzuseresésre sarkallja majd a figyelmeztetés, az elégedetlenkedő társadalom pedig, tapasztalva saját erejét és gyengeségét, nem utolsósorban a televízió végigizgult ÉT-tandráma tanulságain okulva lendületesen nekifog érdeképviseletét, a szakszervezeteket megerősíteni.*” (II. kötet 102. o.)

Nem kívánunk itt a jogi idiotizmus (ismert kifejezés, elhíresült orosz forradalmár tollából) hibájába esni, ám a *jogkövetés és a politikai, jogszabályi változtatást kikényszerítő jogsértés viszonyát sokkal ellentmondásosabbnak tartjuk, a jogsértéssel kivívott jogszabály-módosításnak sokkal több káros mellékhatását érzékeljük, mint tette Solt Otília.*

Az ősi *gesztus szépsége és tisztasága („A ki tőled kér, adj neki, és a ki tőled kölcsön akar kérni, el ne fordulj attól”), a viszonylagos jómódunk miatt korántsem nyugodt lelkiismeret háborgása sem feledtetheti velünk, hogy a modell hibás, a baloldal kedvelte utópiák alapján nem építhető működőképes társadalmi rendszer. A szolidaritás soha nem volt a társadalmak fő szervezőereje: „az erkölcsi koordináció nem játszék – nem is játszhat – uralkodó szerepet egyetlen modern társadalmi-gazdasági rendszerben sem”. (Kornai János: RÉGI ÉS ÚJ ELLENTMONDÁSOK ÉS DILEMMÁK. Gondolat, 1989. 25. o.)*

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy 1989 után a rendszerváltó többsége fantáziátlan gyakorlatiassággal – Kornai fogalmait használva – a bürokratikus koordináció nyomasztó uralmát a piaci koordináció meghatározta rendszerrel kívánta felváltani. Olyan piacgazdaságot és demokráciát készültek létrehozni, ahol a forradalmi erőszakon alapuló jogot és a jogon kívüli önkényt a mindenkire egyformán érvényes jogrend – korabeli szóval a jogállam – váltja fel.

A demokratikus ellenzék a kommunista rendszer által aláírt nemzetközi egyezményekre hivatkozva tudatosan megszegte az illegitim hatalom, az egypárti diktatúra törvényeit s főként alacsonyabb szintű jogszabályait. Az új hatalom (esetleg nem rokonszenves) törvényei és jogszabályai ilyen alapon nem kérdőjelezhetők meg. Az emberek és in-

tézmények közötti érintkezést, a piaci műveletek kiszámíthatóságát – beleértve a tulajdonszerzést és -átruházást – demokratikusan választott (legitim) testületek – a parlament és az önkormányzatok döntései biztosítják. A túlhatalom kialakulását a hatalmi ágak gondos szétválasztása akadályozza meg. A törvények tömeges megszegése ugyan üzenet, „tiltakozás” (Hirschman), ami a hatalom birtokosait korrekcióra készítheti, ám egy olyan világban, ahol hagyományosan széles körben érvényesültek a törvénykerülő magatartás formái, minden ilyenfajta (hasznos vagy káros) korrekció késlelteti a jogrend megszilárdulását.

Solt nem így látta: „*A taxisblokad ígéretei szertefoszlottak, a társadalom kicsike októberi figyelmeztető forradalma szinte észrevétlenül elbukott. Kis, pici forradalom volt, leveréséhez sem kellett idegen hadsereg. Amikor a társadalmat a hatalom intézményei legyőzik, ellenforradalom következik. Tudják, az az ellenforradalom, amikor csak a belefáradt kiskatonát (= nép) ítéli el, a parancsnok (= hatalom) ártatlan.*” (II. kötet 102. o.) Fegyelmzett forradalmárként – nem lévén forradalmi helyzet –, parlamenti képviselőként és újságíróként mindent megtett azért, hogy a szűkösen rendelkezésre álló javak és szolgáltatások minél nagyobb hányada jusson a szegényeknek. Az ősi gesztust gyakorolta, a rendszert építő, átmentő hatalom gondjai kevésbé érdekelték, utópiát sem épített. Legtöbbször az esetet és nem a szerkezetet értelmezte. *Ekként korlátozva önmagát sikerült megőriznie erőszakmentes baloldaliságát.*

És a többiek mire jutottak?

Laki Mihály

A POLITIKA VÉDELMEBEN

Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak I–II*
Atlantisz, 1999. 384+456 oldal, 2695 Ft

(**Műfaj, metafizika**) Tiszteletet parancsoló terjedelmű és zavarbaejtően gazdag gondolati anyagot görgető mű ez: jó nyolcszáz oldalnyi válogatás a gondolkodó elmúlt húsz évben keletkezett filozófiai esszéiből. Az olva-

só, aki elszánja rá magát, és bolyongani indul benne, bizony, könnyen eltvedhet a rengetegében. Hogy mégis valahogyan utat találjon, célirányos figyelembe vennie néhány irányjelző tájékozódási pontot. A következő írás – a gondolati labirintus elsődleges belső rekonstrukciójára: a két kötet afféle *baedekerének* elkészítésére vállalkozó – szerzője azt javasolja: a komoly szándékkal nekiinduló utazó kezdje kirándulását a legelső meg a legutolsó írással. Az a műfaj, ez a filozófiafőfogás kérdését reflektálja. Filozófiai esszék? Miért esszék, és miért filozófiai esszék? Pontosabban: milyen filozófia esszéi?

Esszék? A műfaj itt, mondja saját kísérleteit értékelve Tamás Gáspár Miklós: az intézményen kívüliség műfaja. Ezek az esszék azért lettek esszék, mert nem lehettek tanulmányok, és nem is akartak azok lenni. A demokratikus ellenzék szamizdatirodalmának hagyományából nőttek ki, az akadémiai-egyetemi tudományüzem intézményes követelményeinek tudatos negligálásával születtek, nem a szakmához, hanem a „honpolgárok közösségéhez” kívánván szólni. Műfajuk így némiképp hasonló a modern politikai filozófia szintén intézményes kereteken kívül működő megteremtőinek kedvelt műfajához: az ilyen-olyan alakot öltő, hol publicisztikus, hol szépirodalmias esszéhez. Ez az esszé nem kevésbé teherbíró, mint riválisa, a szaktanulmány: hasonló, sőt alkalmanként éppenséggel súlyosabb gondolati terheket képes magára venni. Olvasni viszont, mit mondjunk, élvezetesebb. Elsődleges gondolati rétegén kívül ez alatti és e fölötti rétege is van: benne a bölcséleti hagyomány klasszikusainak és a jelentős kortársi gondolkodóknak az újraolvasásával alátámasztott korszak-kritikai elemzéseket mindegyre hol az érzéki föl-szint, hol a metafizikai mélyt föl-villantó bekezdések szakítják meg.

Filozófiai esszék? Vannak ilyenek, nagyon is vannak, egyenesen a kortársi filozófiai kultúra vezető műfaját képezik. A filozófiát a kortársi analitikus és a hermeneuta tudománynak gondolja, így tanulmányokat ír, a posztmodern teoretikus művészetként fogja föl, így esszéket fogalmaz. Mindhárman meg-egyeznek benne azonban, hogy a mai filozófia szükségképpen: metafizika-kritika. Tamás Gáspár Miklós esszéi ezzel szemben szem-

délyesen amellet érvelnek, hogy a filozófia igenis metafizikai alapokon nyugszik. A metafizikai szükséglet az európai emberiség hagyományának legértékesebb összetevője. Ez a szükséglet arra ösztönöz bennünket, hogy tudjunk a transzcendenciáról, hogy a politika és a morál e világát képesek legyünk összekapcsolni a végső dolgok túlvilágával. A metafizikai filozófia szükségképp kritikái: a való világgal szemben „másvilágot” tételez, a szenvedésnek – az emberi állapotot e megkerülhetetlen faktumának – a csökkentésén igyekszik. Aki a metafizikáról lemond, elárulja a szellemet, földadja az igazság keresését, a filozófiát pedig a bölcséleti hagyomány szövegeivel való súlytalan játszódózássá alacsonyítja.

Ezek az esszék nem a szépségről, hanem az igazságról szeretnének beszélni. A filozófia a számukra nem csupán elegáns, de üres, szórakoztató, de öncélú játék: a világalapot-tal való számvetésnek és a világalapot meg-ítélésének mindegyre megismételt kísérlete.

(Korszellem, korszak-kritika) A világalapot meg-ítélésének, azaz a korszak-kritikának a kiinduló-pontja itt, ezekben az esszékben a korszak-kritikája. A korszak-kritika téved: nekem van igazam – mondja körülbelül Tamás Gáspár Miklós. Ahogy mondja, abban egyszerre van valami a nyilvánosságot föl-bolygatni remélő botrányhős erőszakosságából, a maga igazában bizonyos gondolkodó magabiztosságából és a nézeteivel mindig egyedül maradó közszereplő rezignációjából. A korszak-kritika, ez a különös, ezerarcú csodalény, mindegyre ugyanazt fuvólazza, szubtilis elméletben és közönséges tömegcselekvésben, bölcséleti értekezésben és politikai programban, napilap-cikkben és műalkotásban, népszerű szó-noklatában és kispolgárok álmában. Tamás Gáspár Miklós ezt a fuvólazót, figyelemre méltó módon, egyszerre hallja megszólalni Nyugat és Kelet felől, és mindkét irányból ugyanolyan fülsértőnek találja.

Milyen ez a korszak-kritika? Bölcséletileg antifilozofikus, politikailag intézményellenes. Hatását tekintve pedig kárhóztos: bár maga ezt képtelen fölismerni, éppen civilizációnk alapjait ássa alá.

Az antifilozofikus főként a posztmodern fordulat következményeiben érhető tetten. Tamás Gáspár Miklós nem kedveli sem

gyönyörűséges illúzió: nem megvalósíthatatlan és jóságos utópia tehát. Ellenkezőleg: éppenséggel megvalósítható és gonosz utópia. A honpolgárok demokratikus akaratképviselete helyett az emberek kvázitudományos „lényekképviseletét” megteremtve a közösségi cselekvés terepét, a politikát számolja föl. Ez a szomorú válságtermék ugyanakkor sikeres modernizációs stratégia is. Az emberi nem egységét célul tűző programja modern eszközöket használ: a gazdasági növekedést, a tudományokat, a tömegkultúrát. Ahová csak megérkezik, oda sokszzerű modernizációt szabadít. Egyszerre és egyetlen csapással forgatja föl a premodern viszonyokat: szekularizál, urbanizál, racionalizál. Véres-kegyetlen módszerekkel borzalmas, ám gigászi művet alkot. Az összeomlást kísérő antikommunista megnyilvánulások így nemritkán közönséges modernizációellenes-antikapitalista indulatokat fejeznek ki.

A posztkommunista átmenet a kommunizmus szörnyűségeitől megszabadító megváltást ígérte a benne résztvevőknek, a történelem végét fölillantó liberális utópia beteljesedésével kecsgettette a nyugati megfigyelőket. Aztán pedig nem hozta el sem a megváltást, sem a történelem végét, sem a liberális utópia beteljesedését. Ami történt, magyarázza a szerző, mindössze újabb állomás a modern emberiség megpróbáltatásainak sorában. Mi történt? A páni félelem légkörében végbement eseménysorozat, a tömegeknek a liberális-demokratikus reformoktól való ellenszenvétől és mind utálkozóbb közönyétől kísérve, a politikai osztály felszínes jelszavaitól és mélyen öngyarmatosító attitűdjeitől megtámogatva. A szabad társadalom valós alternatíva nélküli újjáalapítása, a félig értett nyugati minták hiányosan végiggondolt utánzásával, az újjáalapításhoz nélkülözhetetlen hitcikkelyek elfogadása nélkül. Utópiellenes fölkelés, doxofil – a vélekedést a tudás fölé helyező – és pürrhónista – az igaz megismerés lehetőségét tagadó – gondolati alapokon végrehajtva. A hierarchia és a kényszer elleni lázadás, amely a zsákutcába vezető szocialista utópiával szemben, állam- és politikaellenes törekvéseivel, maga is a szocialista utópiából merít ihletet. Forradalom helyett eretnokség, a megrontott eszme eredeti tartalmát visszaállító megmozdulás,

az állam nélküli társadalom megteremtésének kísérlete, sőt, ilyenformán meglehet: a szocializmus nem várt győzelmének megnyilvánulása.

(Nemzet, nacionalizmus) A kommunizmus-posztkommunizmus történetétől elválaszthatatlan egy másik történet: a nemzetállam tündöklésének és bukásának története. A közvélekedés úgy tudja: a kommunizmus búcsúja és a posztkommunizmus beköszönte a nacionalizmus és a nemzetállam újjászületését hozta magával. Tamás Gáspár Miklós azt feleli erre, hogy éppen ellenkezőleg: ami ránk szakadt, az egyenesen a posztnacionalista és posztnemzetállami állapot – az etnarchia és az etnoanarchizmus. Ez a történet, a nemzetállam tündöklésének és bukásának története képezi a gyűjtemény másik tematikai súlypontját. Az elmesélt történet egyszerre mutat figyelemre méltó egységet és megjegyzésre érdemes különbségeket. Tamás Gáspár Miklósnak a nacionalizmusról és nemzetről vallott fölfogása az elmúlt húsz évben lényegében alig változott, a nemzetállam szerepének megítéléséről vallott nézetei azonban jelentősen átalakultak. A nemzetállam, ami korábban a lehetséges legkisebb rossznak látszott, most, a posztkommunista átmenet iszonyatainak fényében a lehetséges legnagyobb jónak tűnik föl.

A nacionalizmus, magyarázza Tamás Gáspár Miklós, kettősségekre épül: a nemzetet egyszerre tekinti szükségszerű természetnek és szabad reflexiónak, egyszerre látja természetesnek és felsőbbrendűnek, egyszerre fogja föl elvként és tulajdonságként. A szükségszerű természet és a szabad reflexió kettősségében a nacionalizmus a természet választására szólít föl. Az idegen mítoszára építve elkülöníti a nemzeti egységet a külvilág sokféleségétől; a minket másoktól elválasztó határ rejtjelét és a tőlünk különböző ismeretlen megismerhetetlenségének metaforáját kínálja nekünk. A természetes és felsőbbrendű kettősségében a nacionalizmus képes erénynyé nemesíteni a természetet. A saját nemzet felsőbbrendűségének elkötelezettjeként hisz a más nemzetekkel való összehasonlításban, így egyetemes kritériumokat fogad el. A minket közvetlenül körülvevő iránti természetes vonalomra építve értelmes közösségben köt

össze bennünket; az otthonosság érzetét kínálva nekünk, a szükségképp szűk térbeli és időbeli korlátok közé szorított embereknek. Az elv és tulajdonság kettősségében a nacionalizmus tulajdonsággá változtatja az elvet. A nemzetet megkonstruálva naturalizálja a filozófiai utópiát; partikuláris közösségünk létező tulajdonságának nyilvánítva a bölcséleti elvet és partikulárisnak tüntetve föl az univerzalist.

A nemzeti érzés előírta normák határozottan ellentmondanak a modern humanisztikus erkölcs normáinak. Az erkölcs az erkölcsi kijelentések univerzalizálhatóságára épül, a nemzeti érzés tagadja ezt az univerzalizálhatóságot; az előbbi az erkölcsi kijelentések preskriptív jellegét, az utóbbi deskriptív jellegét hirdeti; az az erkölcsi kijelentéseket autonóm és laikus jellegűnek tekinti, ez mind az autonóm, mind a laikus jelleget megtagadja tőlük; az erkölcs individuumban, a nemzeti érzés csoportokban látja az erkölcsi kijelentések alanyait. A két normahalmaz azonban összeegyeztetendő és össze is egyeztethető. Kölcsönös engedményekkel, a nemzeti érzés erkölcsi jellegének megszüntetésével és az erkölcs nemzeti érzésre vonatkoztatásával igenis együtt élhet nemzet és erkölcs.

Pontosan ez az viszont, ami a posztkommunizmus „nemzeti” mozgalmi esetében lehetetlen. A posztkommunista „nemzeti” mozgalmi nem nemzetiek, a nacionalizmus értelmezhető keretein túl vannak immár. A liberális nacionalizmussal szemben ezek depolitizálnak és naturalizálnak: közösségük nem egyéb a szellemi-politikai közösségtől elszakított vérközösségnél. Az etnicizmus megnyilvánulásai mindössze: nacionalizmus helyett etnarchiát – valódi intézmények nélküli, önkényesen alapított közösség fölötti, etnicitással legitimált abszolút hatalmat –, államnemzet helyett etnoanarchizmust – az etnikai csoportok kiválása folytán mindegyre tovább töredező államrendszert – szabadítanak rá szerencsétlen népeikre. A liberális nacionalizmus asszimilált és hódított, ez az „új nacionalizmus” avagy radikális partikularizmus etnikai tisztogatást végez. A nemzetből, a valahai politikai közösségből itt mindössze a kollektív vérségi lét pusztá ténye marad meg. A gonosz új arca ez, a fölösleges emberi szenvedés megint újabb forrása.

(Liberalizmus, konzervativizmus) Akárhonnan indul is Tamás Gáspár Miklós, látjuk, mindegyre ugyanoda érkezik. A hamis kor-szellem filozófia- és politikaellenes nézeteket szajkóz, a posztkommunista átmenet sikeresen teljesíti be az állam- és intézményellenes vágyakat, a nyomában kibontakozó etnicista hullám eredményesen zúzza szét a nemzetállamot. A politika világa – szabadságunk egyedüli lehetséges közege – haldoklik. Új, politika utáni világ van megszűletőben a helyén, szabadságunkat megint új veszélyek fenyegetik. Mi marad? Néhány kicsiny sziget: liberális intézmények és a konzervatív gondolat hűségesei. Tamás Gáspár Miklós alighanem legkésőbb fölismerése azonban, hogy immár a liberalizmus és a konzervativizmus apológiája sem fogalmazható meg olyan jószívvvel és olyan könnyedén.

Liberalizmus? A politika haldoklásának korszakából visszatekintve maga is felelősnek látszik azért, ami bekövetkezett. Utópiája egyrészt az állam nélküli társadalom víziójára épül, fogalomkészletével másrészt képtelen megközelíteni jó néhány politikai jelenséget. Utópiája tehát e tekintetben meglepően hasonlít a socialista utópiához. Az „emberit” sajátképpen nem intézményesnek tekintve a társadalmat állam nélküli politikai közösségnek gondolja, és az „állam elhalását” tervezi meg. Fogalomkészlete pedig alkalmatlan a politika teljes világának megértésére. A szabadság filozófiáját megfogalmazva így értetlenül áll az engedelmesség jelensége előtt, képtelen számolni a hagyománnyal, nem tud mit kezdeni a tekintéllyel.

Konzervativizmus? A liberális modernség elkötelezett védelmezője, ám filozófia nem lehet belőle. Hagyományörző beállítottságként a fönnálló status quo pártját fogja, s a régít egyszerűsre tekintve visszásnak, hiábavalónak és kockázatosnak lát bármiféle, elsősorban is forradalmi változást. Ez a pártfogásra szoruló status quo, jobbnak tekintett régi ma a modern liberális berendezkedés, veszedelmesnek látott változás pedig az azt fölforgatni szándékozó megannyi „posztmodern”-posztliberális törekvés. A modernitás viszonyai között azonban magának a modernitásnak a konzervatív – tekintélyelvű – védelme nem ölthet filozófiai formát. „Konzervatív filozófia” mint olyan: lehetetlen.

A bevezető tanulmányban a szerző elárulja: az elmúlt két évtizedben, miközben ilyen-olyan alkalmakból született dolgozatait fogalmazta, mindvégig ez a könyv járt a fejében, a maga változatlan tematikájával, ám változó problematikájával. Az elkészült könyv olvasójaként hozzátehetjük: az eltelt két évtized és a változó problematika ellenére meglepően egységes mű keletkezett. Tamás Gáspár Miklós, a szívárvány színeit váltogató közszereplő és a próteuszi szerepekben föltűnő publicista itt mint filozófiai esszéíró figyelemre méltón egységes arcot mutat. A radikális filozófus arca ez, aki mindegyre tapasztalni kényszerül: a világ nem olyan, amilyennek szerinte lennie kellene. Könyve ezért az első lapjától az utolsóig: kiábrándult, keserű és kétségbeesett. Aki nekiindul, annak számolnia kell vele, hogy mire a végére ér, nem csupán kivételes szellemi élménnyel lesz gazdagabb: az utazás során óhatatlanul nyomasztó hangulatba kerül majd.

Perecz László

IDEAREPÜLŐK ÉS OBERDADA

Beke László (szerk.): Dadaizmus – antológia
Balassi, 1998. 337 oldal, 1500 Ft

Passuth Krisztina: Avantgarde kapcsolatok
Prágától Bukarestig 1907–1930
Balassi, 1998. 381 oldal, 2500 Ft

Mindkét könyv a tankönyv- és szakkönyv-kategóriában jelent meg a határozott, rövid, célratorő összefoglalás igényével, elsősorban egyetemi hallgatóknak ajánlott, de haszonnal forgathatják a XX. századi irodalom és művészetek minden rendű és rangú olvasói is. Magyar nyelvű összefoglalás mindkét publikáció, de mindkettőnek van hosszú listán közölt idegen nyelvű publikációelőzménye és forrása.¹ Az adott témakörökből kiállítások, katalógusok, monográfiák jelentek meg a világ több pontján, néhánynak e két könyv szerzője is közreműködője, írója volt. Buda-

pesten is rendeztek kiállítást (nem is egy alkalommal) a cseh kubizmus, konstruktivizmus, poetizmus műtárgyaiból, rangos bemutatón jelent meg a lengyel konstruktivizmus, a *Zenű-kör*,² az ész modernizmusnak és avantgarde-nak is volt egy kisebb kiállítása Pécsen 1991-ben, ezt azonban kevesen látták, válogatása sem volt átütő erejű.³ A nemzetközi kiállításokon, hazai és külföldi bemutatókon az 1960-es évektől egyre gazdagabb anyaggal szereplő magyar avantgarde fontos szerepet játszott a térség művészetében és irodalmában. Ezt korábbi publikációi után mindkét szerző jól tudja, különösen eleven elemzésekben azonban csak Passuth Krisztina hangsúlyozza ebben a könyvében is. Beke forrásválogatásában a magyar avantgarde kultúra mindenekelőtt kitűnő fordításokban van jelen, sommás utószavában és magyar forrásaiban a magyar dadaizmus csak vázlatosan szerepel. A Beke által szerkesztett DADAIZMUS antológiában mindenekelőtt Kahána Mózesnek (például Kurt Schwitters: ANNAVIRÁGNAK), Gáspár Endrének (például Tristan Tzara: GÁZ-SZÍV) az 1920-as évekből származó fordításait élvezhetjük, míg korunk remek fordító magisztereként Tandori Dezső jelenik meg versfordításaival (például Richard Hülsenbeck–Tristan Tzara: A KOCSIS MEG A PACSIRTA PÁRBESZÉDE, vagy Hans Arp–Walter Serner–Tristan Tzara: A KROKODILFODRÁSZ ÉS A SÉTABOT HIPERBOLÁJA, 1982-ben és 1986-ban kétszer is lefordított verse), de érdekeseek Tatár György és Szabó György prózafordításai is. Beke maga is vers- és prózafordítóként szerepel ebben a kötetben. Könyvében tehát az eredeti szövegek fontosak, az utószó, a jegyzetek és a fekete-fehér képek csak emlékeztetnek az egykor botrányosnak titulált irányzat alkotóira, helyszíneire, alkotásaira.

Itt merül föl a Passuth-könyv címében is olvasható 1907-es évszám mint az avantgarde kezdetének kérdése. Passuth Krisztina a kubizmus párizsi születésének idejét tekintve az avantgarde kezdetének, Beke László válogatása viszont ennél sokkal korábbi szimbolista-expresszionista költészetet is közöl avantgarde megnyilvánulásként. A szakirodalomban más szerzőknél is előfordul mindkét megközelítés, de ezektől eltérő datálás is. A legtávolabbi eredet híve, Mario de Micheli,